

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА УМАНЩИНІ (XV – СЕРЕДИНА XVII СТ.)

Питання походження і розвитку українського козацтва – цього історичного феномену – тривалий час перебувало в центрі дослідницьких інтересів багатьох поколінь вітчизняних істориків. Стан розробки цього питання по-своєму відбивав інтелектуальний рівень нашого суспільства на різних етапах його розвитку. Зародившись як побутове явище в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізацій у другій половині XV ст., козацтво пройшло тривалу фазу становлення. Лише наприкінці XVI ст. воно набуває станових ознак і дедалі більше впливає на всі сфери суспільного життя.

Коло творчих інтересів дослідників історії козацтва дуже часто обмежувалося висвітленням зовнішніх, найбільш ефектних діянь українських козаків – їх боротьби проти турецьких і татарських загарбників, участі у визвольних рухах українського народу і т. д. Але є й інший, не менш важливий спектр питань, які потребують окремого дослідження. Серед них слід виділити питання становлення козацького землеволодіння. Регіональні дослідження зазначеного питання дають змогу найбільш яскраво проілюструвати загальні тенденції. Наголосимо, що історіографія проблеми практично не має розробок конкретно-історичних регіональних. Студіювання проблеми ускладнюється також відсутністю теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної епохи в Україні. Автор статті ставить за мету прослідкувати процес становлення козацького землеволодіння на Уманщині.

Відношення людини до землі було визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному суспільстві. Тому важливим аспектом дослідження формування українського козацтва є питання про його землеволодіння [1, 90].

На Уманщині його зародження зумовлювалося, насамперед, трудовою колонізацією степових просторів. «Занятием козаков, как и везде, было здесь пасечничество, рыболовство и охота. Для этого казаки снимали “уходы” или на казённых (старостинских) землях, или у частных владельцев» [27, 59]. Однак мисливство і рибальство на «уходах» до середини XVI ст. не викликало необхідності утверджувати якісь правові основи володіння цими угіддями. Але після Люблінської унії ситуація починає змінюватись.

Працюючи з року в рік на одних і тих же уходах, що простягалися аж до татарських поселень, козаки освоювали їх, засновували хутори, пасіки, поступово залишалися проживати на місцях промислів. «Иная пасека, – зазначав ревізор Брацлавського замку в 1545 р., – стоит больше трех селищ: при некоторых пасеках земли на целую милю, а самое малое на полмили, там у него (пасечника) пашня, спускные ставы, множество пчел, всякий зверь, сады, роскошные огороды и всякие другие выгоды» [3, 26]. В люстраціях середини XVI ст. неодноразово зазначалося, що козацтво осідало на уходах «уставниче», тобто назавжди.

Не лише на прикордонні, але й у центральних районах України освоювалися пустуючі землі. Однак, за умов постійної присутності державної влади нелегко було уникнути сплати податків. На окраїнах, через віддаленість від центру, навпаки, це стало звичайним явищем. Козаки розглядали своє господарство як промисел за межами держави, поза її володіннями. Тим більше, що його захист доводилося здійснювати власними силами.

Землі, здобуті шляхом займанщини, козацтво намагалося юридично закріпити як приватну власність шляхом одержання жалуваних грамот від намісника, великого князя або ж короля [4], що стало юридичною основою формування козацького землеволодіння. Цей процес був тісно пов'язаний із зміцненням козацького імунітету в результаті заснування Запорозької Січі та організації реєстрового війська.

Одному з наступників на посаді старшого реєстру Янові Оришовському король Стефан Баторій надав за військові заслуги (1577) урочища Копистерин на річці Мурафі поблизу Кучманського шляху між Баром і Брацлавом та Гайсин з Гоголевим на річці Соб зі всіма угіддями у пожиттєве володіння [5]. Спочатку аналогічних документальних свідчень зустрічалося небагато і стосувалися вони переважно старших козацького реєстру [6, 176].

У грамоті короля Стефана Баторія від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там говорилося лише про щорічну плату грошима та сукном [7, 93]. Однак запис до реєстру фактично давав козакові право на оволодіння землею, якою він користувався, і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності [7, 93].

Цілком можливо, зазначає В.О.Щербак, що ініціаторами цього ставали не лише самі козаки. Потреба уряду Речі Посполитої у дешевій військовій силі постійно зростала, а можливості для її оплати зменшувалися. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг латати проріхи державного бюджету [8, 49]. Саме тому в другій половині XVI ст. в офіційному польському діловодстві з'являється термін «ди́ке поле» щодо території на схід від Дніпра. Магнати намагалися одержати там землі під приводом так званого «заселення» краю. Цю ідею вони провели і через вищий законодавчий орган. У конституції сейму 1590 р. говориться: «Простори пустих земель на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, тому необхідно їх перетворити на якусь користь, щоб вони даремно не пустували. А тому... ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану» [8, 49]. До таких осіб належала і переважна більшість козацької старшини.

Отже, фактично узаконюється ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Звичайно, це явище не було новим на Україні, адже ще раніше землі одержували фортечні бояри та зем'яни. На Уманщині таку грамоту король Сигізмунд I у 1546 р. надав на села Соколове на р. Конелі і Митківці, на р. Гірський Тікич зем'янину Дмитру Базановичу, названому також «звенигородським козаком» [2, 185]. Цілком можливо, що терміном «козак» підкреслювалась його схильність до козацького промислу, адже в документах за 1529 р. він згадувався серед охоронців державного кордону поблизу Саврані, Чечельника, Звенигорода, Кошиловців [9, 144]. Синові Дмитра, який продовжував іменуватися козаком, «шляхетному Богданові Дмитровичу» королева Бона в 1549 р. надала ще й селище Курилівці [10, 185], хоча відомостей про його козакування чи бодай приналежність до козаків, що вступили на державну службу, не збереглося [1, 94-95].

В даному разі Дмитро Базанович виступає як представник зем'янсько-шляхетської верстви, що займалися козакуванням. На думку А.В.Стороженка, надання їм маєтностей не мало відношення до становлення козацького землеволодіння [11, 152-155]. Але В.О.Щербак зазначає, що суперечать цьому твердженню дані про перехід до козацтва представників згаданої верстви [1, 95]. В 1583 р. зем'яни Андрій та Іван Кішки володіли великими маєтностями на півдні Брацлавщини [10, 610]. Разом з тим, до Національно-визвольної війни винагорода козакам за службу шляхом надання їм земельних володінь, не набула широкого розвитку.

Консолідація панівного класу в середині XVI ст. реалізувалась через ревізії прав на шляхетство. Підставою для їх визнання була наявність юридично підтвердженого землеволодіння. Лише незначна кількість зем'ян та бояр здобула шляхетські права. Всі інші повинні були переходити до категорії державних або приватних селян. Тому частина службової верстви, насамперед на Уманщині, шукали порятунку у козацтві.

Реєстрові козаки становили незначний відсоток усього масиву земельних власників. Річ Посполита майже постійно вела війни із сусідніми державами і часто уряд вербував тисячі українських селян та міщан для військових потреб. Перебування разом з козаками в далеких походах значною мірою впливало на формування їх соціальної свідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедиції оголошували себе козаками, залишаючи за собою право на володіння землею.

В документах XVI ст., крім шляхти, «отчинами», або спадковими власниками земель, називаються бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало. «Не смотря на такие обширные владения, владельцы их (предшественники магнатов Калиновских и Потоцких) продолжали именоваться «козаками» [2, 58]. Отже, в результаті купівлі їх землі могли ставати козацькими на правах приватної власності.

Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби поширення козацького землеволодіння на Уманщині, співвідношення певних його форм. Хоча можна з впевненістю стверджувати, що переважала займанщина. У люстрації Київського воєводства за 1622 р. відзначалося, що козаки «беруть собі всякі користі з полів та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, а по селах і з того немає ніяких доходів» [8, 51]. Про це ж має йдеться в описі Брацлавського замку [2, 56-57]. Маються на увазі дії показаного населення, кількість якого зростала ближче до південного степу в результаті народної колонізації. Немає підстав стверджувати, що всі вони були землевласниками. Проте саме через землеволодіння тих, хто оголошував себе козаками, власті втрачали значні прибутки. Невипадково старости настійно вимагали від уряду Речі Посполитої знищити козацькі привілеї.

Отже, становлення козацького землеволодіння на Уманщині тісно пов'язане із трудовою колонізацією південного порубіжжя. Освоєння угодів, в яких козаки займалися промислами, своїми силами захищаючись від татар і поступово залишаючись на проживання, утверджувало в їхній свідомості впевненість у правомірності розпоряджатися цими землями. З часом право на володіння землею фіксувалося юридичними актами. Козацьке землеволодіння зростало внаслідок нових угод, куплених у міщан, шляхти, а також отриманих як плата за державну службу.

Джерела та література

1. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000.
2. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (Далі Архив ЮЗР.) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – 859 с.
3. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI. – Т. 1. – 161+615 с.
4. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІАУ). – Ф. 840. – оп. 1. – спр. 10. – арк. 52.
5. ЦДІАУ. – Ф. 1235. – оп. 1. – спр. 172. – арк. 7.
6. Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т., 12 кн./ М.С. Грушевський / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – (Пам'ятки історичної думки України). – 1995. – Т. 7. – 627 с.
7. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000.
8. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) / В.О. Щербак // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 43–52.
9. Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т.20. – 170 s.
10. Архив ЮЗР– К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – 746 с.

11. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки / А.В. Стороженко. – Київ : друкарня Г. Л. Фронцкевича, 1904. – 327 с.